

LINGVISTINĖS PASTABOS

Keli Tauragnų šnektos mažmožiai

1977 m. rugpjūčio 1–15 dienomis Tauragnų apylinkėje vyko Vilniaus universiteto Kraštotyrininkų klubo kompleksinė ekspedicija, kurioje dirbo nemaža kalbininkų grupė (24 žmonės). Ekspedicijos metu pastebėtas ir ištirtas vienas kitas, rodos, dialektologams iki šiol nežinomas arba abejojamas kalbos dalykas.

Tauragnai – ribinė uteniškių tarmės šnektą. Maždaug už 15–20 km į pietryčius nuo jų prasideda vilniškių tarmė. Todėl viener kitur pabandėme nustatyti šių tarmių skiriamąsias ypatybes. Paaikškėjo, kad griežtos skiriamosios uteniškių-vilniškių fonetinės ypatybės yra dvi: vadinamasis žadininkavimas ir dzūkavimas¹. Kitaip yra su morfologija: kai kurios charakteringos vilniškių morfologinės ypatybės gana giliai (iki 15–25 km) išsibrauna į uteniškių plotą. Antai, Vėžių kaime, priklausančiame uteniškiams, vartojama vilniškių tarmei būdinga liepiamoji nuosaka, pvz., *rá.šoi, padá.roi, aín'* „rašyk, padaryk, eik“; esamojo laiko veiksmazodžių vns. 1 ir „3“ asmuo, pvz.: *nuvažėy, nuvéy* „nuvažiavau, nuėjau“; *nuvaž'š, nuvé'* „nuvažiavo, nuėjo“. Vėžių, Daunorių ir Šeimatiės kaimuose užfiksuotos archaiškos priebalsinio kamieno formos: vns. kilm. *sasarəš, pirtəš* „seserėš, pirtėš“; dgs. vard. *sá.sarəš, pirtəš, á.kmenes* „sėseres, pirtės, ákmenes“.

Verta paminėti keletą tauragniškių fonetikos dalykų: 1. Prieškirtinis ir neatviras pokirtinis *a*. (= b. k. *o, uo*) dažnai ištiriamas su didesniu ar mažesniu *o* atspalviu, ypač senesnės kartos atstovų, pvz.: *ši.teipás* „šitaip“, *pá.sūs* „pasus“, *pá.mi.šku* „po mišką“. Atviroje galūnėje tas *a*, rodos, *o* atspalvio neturi: *niška*. „nieko“, *má.ža*. „mažo“. 2. Toks *á*. (= b. k. *a*) po kai kurių priebalsių užfiksuotas ir kirčiuotas: *pá.šarəš* „pašaras“, *pá.səš* „pasas“, *pá.sakə* „pasaka“. 3. Senesnių žmonių kalboje su *o* atspalviu ištiriamas ir kirčiuoto dvibalsio *au* pirmasis sandas (rodos, tik galūnėje): *nepasmáukt* „nepasmaugtų“, *nenusmáut* „nenusimautų“, *sušaláú* „sušalau“, *pabuváú* „pabuvau“, *abžabaláú* „apžabalau“ ir t. t. 4. Nekirčiuoto ir kirčiuoto tvirtagalio dvibalsio *ai* pirmasis sandas gana išblukęs, „pūstas“: *beržais, nelabaí, trí.liktais*. 5. Trumpasis galūninis *a* tiek uždaruose, tiek atviruose skiemenyse gerokai redukuotas, *a* tipo: *pakusə* „pakusa“, *kráunəm, karəñ* „karañ“. 6. Žodžio gale (paprastai prieš pauzę) pasitaiko paplatėję *i* ir *u* (*i, u*): *lópezy, tačkų* „vns. įnag. lopeta, tačka“, *savl* „save“, *rundl* „randi“, *būs* ir t. t.

Įsitikinta, kad tauragniškiečiai skiria monoftongų priegaides. Tvirtapradė pasižymi labai staigiu kritimu, yra trumpesnė, striukesnė už tą pačią žemaičių ar „suvalkiečių“ priegaidę. Tvirtagalė priegaidė daug lygesnė, jos kilimas nelabai ryškus.

¹ Netgi tie vilniškiai, kurie seniai gyvena uteniškių tarmės plote, šias ypatybes (ypač antrąją) labai gerai išlaiko, todėl vietiniai žmonės juos kartais pravardžiuoja *cia*, sako, kad šie cikuoją. „Cikuojančių“ viensėdžių Tauragnų apylinkėje aptikome net keletą.

Tam tikrose pozicijose tvirtagalė priegaidė tariama striukai, trumpai (galima žymėti vadinamosios vidurinės priegaidės ženklų). Šią priegaidę turi visi pusilgiai balsiai (i., u., a., e.): *vi.sas, sù.vis, né.šə, sá.ka., sané.li.s, rá.tai*. Tokių pozicijų yra ir daugiau, jas galima gana preciziškai aprašyti. Visiškai aišku, kad tiek tvirtagalė, tiek jos variantas „vidurinė“ priegaidė gerai skiriasi nuo tvirtapradės. Vadinasi, kalbėti apie kokią priegaidžių supanašėjimą (bent jau šioje tarmėje) kol kas nėra pagrindo. Priegaidžių sutapimo iliuziją gali sudaryti tai, kad daugeliu atvejų šnektoje nėra metatoniškos ten, kur ją turi bendrinė kalba ir kitos tarmės, pvz.: *š'š'kei* „šōškiai“, *baltavi.lni.s, bė'gi.s* „bėgis“ ir t.t. Skiriasi nuo bendrinės kalbos ir kai kurių žodžių kirčiavimas: *biržė* (1), *vālanda* (1), *brīnkti* „brinkti“, *daiktas* „dāiktas“, *lygūs* (4) ir t. t.

Keletas morfologijos ypatybių: a) tauragniškiai neskiria priešdėlių *až(u)-* ir *uš-*, o turi tik vieną priešdėlį *až(u)-*, pvz.: *ažvaž'ūot(ei)* „užvažiuoti“, *ažnė.št(ei)* „užnešti“, *ažū.pu.te* „užpūtė“, *ažū.kiše* „užkišo“, *aždainā.va* „uždainavo“; b) vartoja bendratis sufiksą *-tei* šalia *-t'*: *nė.št(ei), darit'(ei)*; c) kai kuriuose kaimuose vartojamas priešdėlis *pēr* (= b. k. *pér-*), pvz.: *pė'rlinda., pė'rkiše., pė'rkele* „pėrlindo, pėrkišo, pėrkelia“; d) viename kitame kaime užfiksuota veiksmazodžio *būti* esamojo laiko vns. 2 asmens forma *yrà* (formos *esi* ten nežino); e) vietoj įprastos formos *mēs* kai kuriuose kaimuose sakoma *mēs*.

Šiomis pastabomis tenorėta atkreipti dėmesį į vieną kitą iki šiol nepastebėtą ar tyrinėtą tauragniškų (tikriausiai ir kitų rytų aukštaičių uteniškų) fonetikos bei morfologijos dalykėlių.

Bonifacas Stundžia

Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos

Lietuvių kalbos mokslo darbuose vienur kitur pasitaiko tendencija painioti tarmėse turimą kirčio atitraukimo nuo galūnės į žodžio pradžią reiškinį su pasitaikančiu tose pačiose tarmėse žodžių perėjimu iš galūnės kirčiavimo, tiksliau kilnojamo kirčio paradigmos, į pastovų šakninį resp. žodžio pradžios kirčiavimą¹. Prie kirčio atitraukimo imama priskirti ir, pavyzdžiui, kirčiavimą *āpjuoka, āpkalba, ātauga, ātplaiša, ātrama, ātsarga, ātžala, lyguma, pāgarba, pārama, pāšalpa, pātaisa, pāvaža* vietoj *apjuokā, apkalbā, ataugā, atplaišā, atramā, atsargā, atžalā, lygumā, paramā, pašalpā, pataisā, pavažā*. Tačiau *āpjuoka, āpkalba...* kirčiuoja ir tos tarmės, kuriose kirtis šiaip nuo galūnės niekada neatitraukiamas, net esančios toli nuo kirčio atitraukimo ploto, pavyzdžiui, pietų Lietuvoje. Iš Fr. Kuršaičio žodynų matyti, kad atskiri žodžiai taip buvo kirčiuojami ir Prūsų Lietuvoje.

Įvairiose lietuvių kalbos tarmėse atskirų žodžių kirčiavimas dabar gerokai įvairuoja. Dažnai daugiaskiemenių daiktavardžių 3^a ir 3^b kirčiuotės kaitaliojamos su 1-ąja kirčiuote, pvz.: *dovanā||dōvana, nuotakā||nūotaka, sąsparā||sāšpara, adatā||ādata, skepetā||skēpeta, nugarā||nūgara, padaužā||pādauža* (ir *padūža*), *pašalpā||pāšalpa* (ir *pašālpa*), *maltuvē||māltuvė, pasuolē||pāsuolė* (ir *pasūolė*), *pranašai||prānašai, truputys||trūputis, užpakalys||ūžpakalis, palovys||palōvis* ir kt.

¹ Plg. Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1968, p. 18–19; Grinaveckis V. Dėl lietuvių kalbos tarmių kirčio atitraukimo kilmės. – MA Darbai, 1977, t. 2(59), p. 129–135.